

Andreides Gábor

A magyar zsidóság és a fasizmus a marcia su Romától 1938-ig

Az olasz kolónia 1926-ban a magyar fővárosban is megemlékezett a fasizmus alapításának hetedik évfordulójáról. A megjelenő előkelőségeket a budapesti *fascio* vezetői, közöttük Emerico Fried titkár is köszöntötte, aki társaival együtt az alkalomnak megfelelően fekete inget viselt és kitűzte az antik Róma örökét szimbolizáló köteges bárdot, a *fascest*.

Az olasz fasizmusról, a korabeli magyar antiszemita lapok túlnyomórészt, mint zsidóellenes, nacionalista szervezetről tudósítottak hangoztatván a fasizmus és a magyar fajvédők közötti vélt vagy valós eszmerendszer közösségét. Fried Imre (Emerico Fried) zárai¹ születésű déligyümölcs importőr az első percekben nem értette igazán, mikor az *Egyenlőség*² című zsidó hetilap felkereste őt, az Akadémia utca 5. szám alatt, a magyarországi *fascio* akkori központjában: „Igen, zsidó vagyok, mégpedig vallásos, jó zsidó. Csodálkozom azon, hogy ez meglepetést kelthet.”³ A magyarázkodására, miszerint miért is kelt(het) meglepetést Magyarországon az, hogy a fasiszta *fascio* vezetői között zsidó névvel is lehet találkozni Fried így felelt: „Az olasz *fascio* egyáltalán nem zsidóellenes. A *fascizmus* Olaszországban olasz sajátosság, nemzeti alakulat, amelynek egyetlen pontjában sincs benne, hogy a zsidókat bármi módon elnyomja [...] Nálunk Itáliában ma sem kérdezik meg a törvényszék előtt álló felektől, legyen az illető akár vádlott, akár tanú, hogy mi a vallása?”⁴ Ezt követően pedig Mussolinin idézte: „*fascizmus egy helyütt van: Olaszországban.*”⁵ és határozottan kijelentette, hogy „nekünk az ébredő magyarokkal semmi eszmei közösségünk nincsen, és nem lehet. Más a *fascizmus* és más az, fajvédőnek lenni. Magyarországból a *numerus clausus* folytán el kellett távoznia sok ezer zsidó diáknak, éppen emiatt az eszme miatt, amelyet az ébredők inauguráltak – Olaszország pedig befogadta ezeket a Magyarországból távozó zsidó diákokat. Páduában, Bolognában, és más egyetemi városokban mindenütt nagy számmal tanulnak magyar zsidó diákok, akikkel egyáltalában nem éreztetik azt, hogy ők zsidók.”⁶

Vajon mi okozhatta a húszas évek meghatározó magyar szélsőjobboldali, antiszemita szervezetének fasizmus iránti szimpátiáját, illetve a *fascio* vezetőjének e vonzalom előli határozott elzárkózását? Vajon az olasz zsidóság sorsának alakulását

¹ Ma Zadar (Horvátország).

² Az *Egyenlőség* című felekezeti és társadalmi lapot 1882. november 5-én alapították Budapesten. Az újság a magyarországi neológ álláspontot képviselve ortodox részről folyamatosan a támadások keresztútjában állt. A nagy népszerűségnek örvendő lapot az első zsidótörvény szüntette meg 1938 decemberében.

³ *Egyenlőség*, 1926. április 10., 3.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

mindenkor éberrel figyelő magyar zsidóság hogyan látta a fasizmust, miképpen vélekedett annak vezetőjéről? Rokonszenves lehetett az Ébredő Magyarok Egyesülete számára, hogy a fasizmus határozottan elutasította a szocializmus és a liberalizmus tanainak túlnyomó többségét, illetve „*azok romhalmazából a még életértékkel rendelkező elemeket megtartván*”⁷ teljesen egyedül kormányzott egy országot. A fiatal fasiszta mozgalom magának vindikálta Itália vezetését, mondván „*mi vittük az országot a háborúba és mi vezettük a győzelemre*.”⁸ Az is kétségtelen, – és a „rend” után vágyakozó magyar szélsőjobb számára az is követendő példa lehetett – hogy a fasizmus kormányra kerülésével megszűntek azok a rendezetlen, „anarchikus” állapotok, amelyek mindaddig megnehezítették Olaszország kilábalását az első világháborús állapotokból. A külpolitikai karanténban vergődő Magyarországot, a magyar közvéleményt – így természetesen a magyarországi zsidóságot is – mindenképpen megnyugvással tölthette el az is, hogy Mussolini emelt szót először a trianoni békeszerződés igazságtalansága ellen, és a magyar revíziós gondolatok mellett. Ami azonban – legalábbis az első időszakban – a fasiszta mozgalom antiszemitizmusát illeti a magyar szélsőjobbnak csatlakoznia kellett.

Mussolini és a fasizmus megítélése

A magyar politika számára a fasiszta vezérrel való személyes tapasztalatszerzésre első alkalom egyike 1922-ben adódott. Ám genovai nemzetközi konferencia alatt a magyar diplomácia ekkor még nem igazán kereste Mussolini társaságát. Gróf Bánffy Miklós külügyminiszter⁹ a felkínálkozó lehetőség elmulasztását később már sajnálta ugyan, de nem politikai, mint inkább szépírói minőségében: „*Egyik magyar származású nőismerősöm, Türr Stefánia¹⁰ ajánlkozott, hogy Mussolinin Genuába hívja, ha találkozni akarnék vele. Én nem fogadtam el, amit utólag sajnálok, mert mint íróra érdekes tapasztalat lett volna. De már odahaza is az ún. „fajmagyar” mozgalmat, általában minden olyan szervezkedést, ami a gyűlölséget szítja, annyi-
ra utáltam, hogy nem vágytam itt ugyanilyen irány vezérével összejönni.*”¹¹

A Mussolinivel szembeni tartózkodás a hatalomra kerülést követően sem csökkent, a magyar politikai közvéleményét, politikaformáló értelmiséget nem töltötte el különösebb lelkesedéssel a fasiszta vezér koalíciós kormányának megalakulása. Shvoy Kálmán, aki a *marcia su Roma* idején a szegedi 9. gyalogezred parancsnoka volt naplójában a Bánffyhoz hasonlóan vélekedett a fasiszta vezéréről. Ő már azonban az esetleges magyar követőket sem zárta ki: „*Győzedelmeskedett Olaszország-*

⁷ MUSSOLINI, Benito: *A fasizmus doktrínája*. Gede testvérek, Budapest, 2000. 39.

⁸ MUSSOLINI, Benito: *Discorso per la fondazione dei Fasci di Combattimento*. Milano, 23 marzo 1919, [A Harci Fasciók megalakulásakor elmondott beszéd, Milánó, 1919. március 23.] IN: DE FELICE, Renzo: *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*. Einaudi Tascabili, Torino, 2004. 14.

⁹ 1921. április 14. és 1922. december 19. között a Bethlen-kormány külügyminisztere.

¹⁰ Türr István tábornok leánya.

¹¹ Gróf BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – huszonöt év*. Helikon Kiadó, Budapest, 2013. 330.

ban a fasizmus, Mussolini került hatalomra. Nem örültem neki, mert előre láttam és éreztem, hogy az olasz szélsőjobboldali erők forradalmi uralomra jutása erős hatással lesz nálunk is a kialakulni kezdő szélsőjobboldali mozgalomra, vagy mondjuk irányzatra. Az ilyenek hamar találhatnak utánpótlásra, mert minden stréber politikus Mussolini, mozgalmi vezér akar lenni.”¹²

Éppen ezért érdekes, hogy nem sokkal Mussolini koalíciós kormányának megalakulását követően maga Friedrich István¹³ is úgy vélekedett, hogy: *„Látszólagos erők egy országban csak bizonyos ideig maradhatnak hatalmon. A történelem is megmutatta, hogy csak tényleges erővel lehet kormányozni és ezt látom megismétlődni Olaszországban, amikor Mussolini kormányalakításra kapott megbízatást.”¹⁴* A húszas évek elején, a heterogén magyar szélsőjobb egy kezdeménye volt a Magyar Fascista Tábor (MFT) elnevezésű politikai csoportosulás, amelyet Rakovszky Iván belügyminiszter gyakorlatilag még a megalakulás előtt betiltott. Rakovszky hangsúlyozta, hogy *„... az a mozgalom, amely Magyarországon a fascizmus jelszavai alatt készült, nem hasonló az olasz fascizmushoz. Nem hasonló, mert az olaszországi fascizmusnak az volt a fő szándéka, hogy az ország rendjét és fegyelmét biztosítsa. Ezzel szemben mindazok alapján, amiket hivatali állásomnál fogva is erről a magyar mozgalomról hallottam kénytelen vagyok megállapítani, hogy ők nem a fegyelem megerősítésre törekcsenek, hanem kifejezetten arra, hogy a kormányzat hatalmát aláássák, az állam fegyelmét támadják.”¹⁵* majd egyetnek minősítve annak működését az MFT működését megtiltotta. Friedrich István tiltakozott mondván *„a fascista tábor nem egyesület, nem fejt ki sem egyesületi, sem önképzőköri működést, hanem egy eleven és lelkekben mindinkább megerősödő irányzat, amelyet nagyon nehéz lesz felosztatni. A fascista eszmét számos nemzetgyűlési képviselő is magáévá tette, ezt az eszmét a nemzetgyűlésen képviselni is fogjuk és nincs módunkban a felosztatás tekintetében a belügyminiszter úr kívánásának eleget tenni.”¹⁶* ez azonban nem volt elég, így hát az MFT 1922 decemberében nyilvános egyesületté alakulva folytatta tovább tulajdonképpen szinte észrevétlen¹⁷ politikai tevékenységét¹⁸.

1927-ben azután a trianoni béklyóból szabadulni kívánó Magyarország és az *„európai hátországát”¹⁹* megnyugtatóan megteremteni, majd ezt követően biztosí-

¹² Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 80.

¹³ A volt kormányfő szinte mindig tagadta, hogy a magyar fasiszta mozgalom vezetéséhez érdemi köze lenne, ám azonban azt szinte minden alkalommal megjegyezte, – mint ahogy tette azt a Nemzetgyűlés 1920. október 20-ai ülésén – *„...őszintén és nyíltan megmondom, hogy fascista vagyok.”* <http://www3.arkanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28magyar%20fascista%29&s=5ORT&m=0&a=rec>

¹⁴ Magyarország, 1922. október 31. 2.

¹⁵ Magyarország, 1922. november 7. 1.

¹⁶ Magyarország, 1922. november 11. 3.

¹⁷ A magyar fasiszta mozgalmakról bővebben lásd: PAKSA Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012. 84-86.

¹⁸ Később Szittyák- Magyar Fascisták Táborának név alatt politizált tovább e formáció.

¹⁹ A Duna-medencére vonatkozó elképzeléseit Mussolini egy 1933-ban Ernst R. Starhemberggel, az osztrák Heimwehr vezetőjével folytatott találkozásán fejtette ki: *„A Duna-medence a mi európai hátor-*

tani szándékozó Olaszország barátsági szerződését kötött, egy évvel később pedig Mussolini az olasz szenátusban így beszélt Magyarországról: „...a trianoni szerződés területi meghatározásainál nagyon is az elevenébe vágtak az országnak s ehhez hozzá kell még tennünk azt, hogy Magyarország a Duna völgyében ezer év óta rendkívüli történelmi hivatást teljesít. A magyar nemzet [...] jobb sorsot érdemel [...] az egyetemes igazság, de Olaszország érdekeinek szempontjából is kívánatos, hogy a magyar nemzetnek ez a jobb sorsa bekövetkezzék.”²⁰

Mussolini és fasiszta rendszerének elfogadottsága egyre nagyobb lett Magyarországon. Gömbös Gyula miniszterelnök első külföldi útja 1932. november 10-én már a fasiszta Itália vezetőjéhez vezetett. A magyar kormányfő egyébiránt már nem is titkolta az olasz kormányfőt tekintette példaképének: „...alakja erőt és energiát sugároz, szeme pedig szellemet. Zsenialitást és derűt áraszt szerteszét. Én szívesen valloam őt mintaképemnek, és szívesen tekintek rá, mint akinek példáját érdemes követni”²¹ A húszas évekhez képest ekkorra az olasz kormányfőről alkotott vélemények sokat változtak, az értékelések már merőben más politikai környezetről tanúskodnak. Dr. Kayser Béla 1933-ban a *Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok* különnyomatában Mussolini emberségét tárja olvasói elé és idézi az olasz államvédelmi törvényszék vezetőjének, Guido Cristini tábornoknak véleményét, miszerint „a Duce túl jószágos”²² hiszen „minden egyes alkalommal csak hosszas rábeszélés után sikerült reá venni, hogy az államvédelmi törvényszék által meghozott halálos ítéletek végrehajtásának szabad folyást engedjen.”²³ Két esztendővel később Dr. Vanyó Tihamér a *Pannonhalmi Szemle Könyvtárában* a következőképpen dicsérte Mussolinit: „...a fasizmus, amelynek szellemi gyökerei az ókori humanizmusig nyúlnak, s amely Róma gondolatának egyetemességétől megtermékenyítve és a XIX. századi olasz felújulás eszméit is a maga módján asszimilálva Benito Mussolini döbbenetes erejű egyénisége által a múlthoz kapcsoló egészséges szálakat megőrizte, egyúttal azonban a nemzeti, sőt a világtörténelemnek is új utakat nyitott.”²⁴

Végül pedig az 1938-ban, az olaszországi faji törvények elfogadásának évében Dr. Badics László, a Magyar Távirati Iroda római tudósítója a *Mit tett Mussolini Magyarorszáért?* című könyvecskéjében a következő, kissé erőltetett megállapítást teszi az olasz miniszterelnök Magyarország felé tapasztalható szimpátiájával kapcsolatban: „[...] talán a legerősebb belső indoka Mussolini magyar barátságának

---

szágunk. Ha lemondunk róla, akkor egy az Európa szélén levő félsziget jelentéktelen szerepére kárhoztatjuk magunkat. Ezzel magyarázható nagy érdeklődésem minden iránt, ami Ausztriában és Magyarországon történik.” közli RÉTI György: *Budapest-Róma Berlin árnyékában Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok a Gömbös-kormány megalakulásától a berlini Háromhatalmi Egyezményig 1932-1940.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1998. 17.

²⁰ Részlet Mussolini a római szenátusban 1928. június 5-én elmondott beszédéből IN: MUSSOLINI, Benito: *A fasizmus doktrínája*, Gede Testvérek BT, Budapest, 2000. 89.

²¹ GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Vince Kiadó, Budapest, 2001. 272.

²² Dr. KAYSER Béla: *Mussolini és a fasiszta eszmetan.* Különnyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok, 1933. júniusi szám, 5.

²³ Uo.

²⁴ Dr. VANYÓ Tihamér: *Mussolini egyénisége.* Pannonhalmi Szemle Könyvtára 12. sz. Pannonhalmi 1935. 4.

*rendkívül fejlett történelmi érzéke. Mussolini egész politikája mélységes történelmi gyökerekből táplálkozik és történelemszemlélete is erős szállal fűzi a magyarsághoz, amelynek egyik legelemibb tulajdonsága éppen az erős történelmi érzék. Mussolini történelemszemléletének középpontjában az antik Róma áll és a modern fascista Olaszország az antik Róma birodalmi és polgári hagyományainak egyik továbbvivője. Mussolini jól tudja, hogy Közép-Európában Magyarország a legerősebb bástyája a római hagyományoknak és a latin civilizációnak.*²⁵

A Mussolini-kormány megalakulását követően néhány nappal a *Múlt és Jövő*²⁶ című zsidó lap is foglalkozott a magyar fasizmus, a szélsőjobb egy részének az olasz eseményekre adott üdvözlő reakcióival, figyelemre méltónak és húsba vágónak ítélvén meg a kialakult helyzetet: „a közismert, mindig felelőtlen rétegek ujjongó tapsa, amelynek azonban fenyegető és befelé szóló mellékhangjai voltak. A fascismus nevének, precízebben szavának a magyar köztudatba hajítása, mesterséges népszerűsítése és – mondjuk ki – kisajátítása. Az olasz fascismus hívei túlköltek, az olasz fascisták igazát magyarázták és hunyorogtak hozzá a szemükkel: látjátok, így is lehet!”²⁷ Majd gúnyosan tette hozzá, hogy: „Az antiszemitizmus újra bakot lőtt! Egy elhamarkodott gesztussal túlságosan ki találta mutatni a foga fehérjét. A legrövidebb idő alatt immár másodszor. Legutóbb Kemál pasának adta le üdvözlőseit. Díszkardot küldött a Közel-Keletre és a török vezér kiutasította Anatólia keresztény lakosait. Most a fascismus dicsőítését sajátítja ki, és lám kiderül, hogy a fascisták nem disztinkváltnak vallás szerint.”²⁸

A fasizmus és a zsidóság

Valóban nem disztinkváltnak vallás szerint. Már csak azért sem, mert mikor 1919. március 23-án, a Mussolini Milánóban megalapította az Olasz Harci Fasciókat a hallgatóságban több zsidó származású is jelen volt. Az olasz zsidók a nemrégien véget ért első világháborúban büszke olasz hazafiként küzdöttek, és haltak hősi halált a nemzeti trikolórért. Sőt közülük néhány évvel később nem is kevesen radikális nacionalizmustól áthatottan az úgynevezett „arditismo”²⁹ mozgalomban is részt vettek. A zsidó polgárság nagy része jóindulattal és reményekkel tekintett a fasizmus megalakulására, tőle mintegy a Risorgimento befejezését, illetőleg a belső rend helyreállítását várta. A zsidóság a többségi társadalomhoz hasonlóan aggodalommal tekintett a baloldali mozgalmakra, az Európában, a háborút követően egyre több helyen felbukkanó forradalmaktól való félelem az olasz zsidó polgárság köré-

²⁵ Dr. BADICS László: *Mit tett Mussolini Magyarorszáért?* Stádium, Budapest, 1938. 22. (előszó: gróf Galeazzo Ciano)

²⁶ Zsidó irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat.

²⁷ *Múlt és Jövő*, 1922. november 10. 4.

²⁸ Uo.

²⁹ Az arditók (ardito, arditó/olasz: merész, vakmerő) azok a speciális rohamosztagosok voltak az olasz királyi hadseregben, akik számára szinte sosem létezett lehetetlen. A világháborút követően az arditók döntő többsége csatlakozott a fasiszta mozgalomhoz (Federazione Nazionale Arditi d'Italia). A zsidó származású olaszok a radikális baloldali politikai erők soraiban is jelentős arányban jelen voltak.

ben tapinthatóvá vált. Az, hogy a fasizmust a zsidó nagypolgárság nem lebecsülendő része támogatta egyáltalán nem volt ismeretlen: „...a mozgalom nagy zsidói is, akik karjukkal, szájukkal és pénzükkel szintén ott ágálnak a fascisták tülekedők táborában. Mert ott vannak. Tudunk nagyszerű olasz zsidó családok fiairól, kapitalista világvállalatok zsidó vezetőiről, izraelita hitközségek és szentegyletek elnökeiről, akik együtt küzdöttek és győztek a fascizmus keresztény híveivel.”³⁰ – tudósított a *Múlt és Jövő*, ezt követően pedig figyelemre méltó jövődőlést-megállapítást tett: „ha eszméjük bukni fog, ők és hitsorsaik lesznek az első áldozatok.”³¹

A marcia su Roma-t követően Benito Mussolini alig negyven esztendősen lett Itália miniszterelnöke. A főváros elleni „katonai akcióban” 193 zsidó származású fasiszta vett részt³², akkor, mikor a pártnak pedig közel 800³³ zsidó tagja volt. Mussolini még a marcia su Roma előestéjén kijelentette: „Zsidókérdés nem létezik országunkban és reméljük nem is lesz soha, legalábbis addig nem, amíg a cionizmus nem állítja az olaszországi zsidókat azon dilemma elé, hogy választani kelljen az olasz anyaország és egy másik ország között.”³⁴ A kormány parlamenti bizalmi szavazásán pedig leszögezte: „Minden vallás tiszteletben lesz tartva, különös tekintettel az uralkodóra: a katolikusra.”³⁵

A cionista mozgalom megerősödésétől nem kellett tartani. A húszas-harmincas években az itáliai zsidó társadalom túlnyomó része egyáltalán nem volt fogékony a cionizmusra, a XIX. század végén elindult zsidó nemzeti mozgalomra és ideológiára. Ellenkezőleg, döntően anticionisták voltak, hangoztatván, hogy Mussolinival megteremtődött a perspektivikus olasz jövő korszaka, ők pedig hozzájárultak a konszolidáció és a békesség lehetőségéhez, nincs tehát semmi oka a cionizmus tanainak elfogadására.

Az egyesítés után az országban a politikai pártok tekintetében antiszemitizmusról, gyakorlatilag nem beszélhetünk. A megelőző évszázadokban az itáliai zsidóság asszimilációja mind a nyugat, mind a kelet-európaihoz képest rendkívüli módon előrehaladt. A judaizmus mellett kitartó római, illetve olaszországi zsidók számára az egyesítés történelmi pillanata a gettók bezárását, az emberi jogok kiterjesztését, emancipáció megindulását, magas társadalmi és politikai pozíciók elnyerésének lehetőségét jelentette.³⁶

A századfordulón és a múlt század első időszakában az olaszországi izraelita vallású lakosság száma 40-50 000 főre volt tehető (1911-ben Olaszországnak 36 millió

³⁰ *Múlt és Jövő*, 1922. november 10. 4.

³¹ Uo.

³² La Stampa, 1991. szeptember 28. http://www.archiviolaStampa.it/component/option,com_lastampa/task,search/action,viewer/Itemid,3/page,0015/articleid,0881_01_1991_0231_0015_25815712/. Más források más számot említenek Richard J.B. Bosworth ausztrál történész 230 zsidó származású fasisztát említ, akik részt vettek a marcia su Romában. Ld.: BOSWORTH, Richard J. B.: i.m. 418.

³³ RAI (Correva l'anno) *Il fascismo e gli ebrei* /La difesa della razza/ <http://www.youtube.com/watch?v=1of12ldZw20&feature=relmfu>

³⁴ Uo.

³⁵ BELTRAMELLI, Antonio: *L'uomo nuovo*. Mondadori, Milano-Roma, 1924. 517.

³⁶ Példának okáért zsidó származású és angol gyökerekkel rendelkező volt 1911-ben Ernesto Nathan Róma polgármestere, de szintén zsidó származású volt báró Sidney Sonnino miniszterelnök, és későbbi többszörös miniszter, hasonlóan a későbbi kormányfő Luigi Luzzattihoz, aki a múlt század tízes éveinek elején állt rövid ideig a kabinet élén.

lakosa volt). A zsidók többnyire északi nagyvárosokban, a többnemzetiségű, akkor még az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó kikötővárosban, Triesztben, fejlett gazdasággal és iparral rendelkező Torinóban és Milánóban, közép-itáliai városokban, Ferrarában és Bolognában, valamint a fővárosban éltek nagyobb számban. Nápoly kicsiny zsidó közösségén kívül délen gyakorlatilag nem éltek zsidók.

Az 1921-ben 38,5 millió lakosú ország elenyésző része volt zsidó, ők pedig integrálódtak az olasz társadalomba. Ettől függetlenül a „*van-e antiszemitizmus Olaszországban*” kérdésre lovag Angelo Sacerdoti, római főrabbi az Egyenlőség című lap tudósítójának 1923-ban így válaszolt: „*Olaszországban keveset törődnek a zsidókkal, akik külsejükben sem ütnek el honfitársaiktól, legfeljebb csak intelligenciájukkal és szorgalmukkal tűnnek ki. A fekete inges fascisták között sok a zsidó; olasz recept szerint a fajvédelemnek semmi köze sincs az antiszemitizmushoz s maga Mussolini vallja, hogy a fascizmus sajtósággal olasz nacionalizmus, melytől a külföld csupán a kezdetben használt brutális eszközt, a gumibotot vette át.*”³⁷

A fasizmus az antiszemita politika felé fordul

Az antiszemitizmus a tömegek tekintetében egyáltalán nem volt jellemző, vagy probléma Olaszországban. A világháborút követően fölbukkantak ugyan olyan kisebbségi vélemények, a kor összeurópai gondolkodására jellemző klisék, amelyek szerint a forradalmaknak a zsidók az okai és a kitervelői, ám ezek a társadalom részéről meghallgatásra nem leltek. A fasizmusnak, az összes európai és nem európai totalitárius rendszertől eltérően nem volt antiszemita jellege.³⁸

Mussolini politikájában az antiszemita-fordulatot hagyományosan az abesszin háborút követő népszövetségi bojkotthoz és annak következményeihez szokás kötni. Az 1935-36-os háborút követően Olaszország elszigetelődött a nemzetközi politika porondján: a sokáig jóindulatú Anglia ellenfélle vált, és blum-i Franciaország³⁹ sem folytatott többé megértő politikát Itáliával szemben. Az olasz politikai vezetés előtt fölsejlett egy totális elszigetelődés képe és kezdetét vette az az olasz-német barátság, amely egészen 1938-ig tulajdonképpen felhőtlennek tűnt, ám amelyet a valóságban számos feszültség és ellentmondás terhelt.

Az egyik ilyen pont az antiszemitizmus volt. Mussolini „*a zsidózásra éppoly kevéssé volt fogékony, mint az olaszok nagy többsége. Amikor 1938 tavaszán mégis*

³⁷ Egyenlőség, 1923. november 17. 3.

³⁸ A fasiszta értelmiségiek között két igazán meggyőződéses, tömegekre gyakorolt hatásukat tekintve azonban jelentéktelen antiszemitát találunk. Giovanni Preziosi, a „*Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*” című antiszemita pamfletet olaszra fordító kiugrott papot, és Telesio Interlandi újságíró. Előbbi, a „*La vita italiana*” című lap főszerkesztőjeként, utóbbi pedig az „*Il Tevere*” című római lapban intézett dühödt kirohanásokat a zsidóság ellen. Sok tekintetben különbözött tőlük Giulio Cesare Andrea Evola – Julius Evola –, aki ösztönösen rokonszenvezett ugyan a nacionalizmussal, a baloldali mozgalmak és a demokrácia elleni küzdelemmel, de sokszor taszították a korai fasizmus erőszakos módszerei, akciói. Evola, a spirituális rasszizmus képviselőjeként úgy vélte, Olaszországban Németországgal ellentétben nem égető probléma a zsidókérdés, ám annak szisztematikus áttekintése, és szinten tartása Itália számára nem lehet érdektelen.

³⁹ A francia szocialista Léon Blum 1936 és 1938 között volt Franciaország miniszterelnöke.

foglalkozni kezdett egy zsidótörvény kibocsátásával, és az előkészítésére felkért egy «szakértő» grémiumot, ezt elsősorban politikai megalkuvásból tette.»⁴⁰ Ezt megelőzően azonban 1932-ben Emil Ludwig újságírónak azt nyilatkozta⁴¹, hogy hazájában nem létezik antiszemitizmus, 1934-ben, Bariban százezrek előtt nyilvánosan beszédben ítélte el a hitleri rasszizmust. 1937 őszén azután Németországba látogatott. Az út nagy hatással volt rá. 1938 tavaszán pedig már „kezdte gyötörni a másodrendűség és a lemaradás kínja Németországhoz, illetve Hitlerhez képest [...] Mussolini frusztrálttá vált attól, hogy a németek tervezett lépéseikről nem konzultáltak vele, és ha véletlenül igen, csak azért, hogy eszébe ne jusson bármit is követelni az olasz teljesítmény fejében.»⁴² Igyekezett elkerülni, hogy országa lemaradjon az immár egyértelműen baráti, szoros szövetséges Németországgal szemben. Az antiszemita politika megindítását a német vezetés nem kérte Mussolinitól, erre vonatkozó kérés – legalábbis jelen ismereteink szerint – nem hangzott el.

Viszonylag kevesebbet beszélnek arról, hogy az 1937-38-as antiszemita politikai fordulatot már megelőzték olyan mozzanatok, amelyek – ha nem is jelentettek radikális szembefordulást az addigi politikával – szemléletbeli változásról tanúskodtak. Még 1934 márciusában néhány nap leforgása alatt több antifasiszta csoportot⁴³ tartóztatott le a rendőrség, amelynek tagjai döntően antifasiszta zsidók voltak. Az őrizetbe vételeket követően Mussolini személyesen rendelkezett, hogy az eseményekről beszámoló napilapoknak egyértelművé kellett tenni, hogy zsidó származású antifasisztákról van szó, majd ezt követően az ország összes prefektusával kimutatást készíttetett, hogy a helyi hivatalokban hány „nem katolikus funkcionárius dolgozik, és ők milyen vallást gyakorolnak.»⁴⁴

A faji törvények és a magyar reakciók

Az olaszországi zsidóüldözés 1938 szeptemberétől 1943. július 25-ig tartó első időszakát keményen zsidóellenes törvénykezés jellemezte. Az állami iskolákból kiltották a zsidó tanárokat és tanulókat. Ezzel egyrészt elvágták a fiatalok előtt a jövő és a felemelkedés útját, másrészt ismét az egyesítés előtti gettó-iskolákat, az izraelita közösségek által működtetett iskolákat hoztak létre. A hadseregből és a közszolgálatból elbocsátották a zsidókat, korlátozták ingatlanhoz való jogait, és kiutasították azokat a zsidókat, akik a világháborút követően költöztek Olaszországba. Az újonnan érkezettek nem kaphattak beutazási engedélyt, a rasszizmus biológiai ismervei alapján állapították meg, hogy ki a „zsidó”, és – 1938. november 15-én –

⁴⁰ ORMOS Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 129.

⁴¹ A szóban forgó interjú-kötet 1932-ben jelent meg magyarul az Athenaeum Kiadó gondozásában, *Mussolini vallomásai* címmel.

⁴² Uo.

⁴³ A csoporthoz olyan jelentős zsidó származású antifasiszta olaszok tartoztak, mint Carlo Levi vagy Leone Ginzburg.

⁴⁴ Uo.

megtiltották vegyes házasságok kötését.⁴⁵ Az „árja olaszok” háztartási alkalmazotkakként nem vállalhattak munkát zsidó lakásában, a zsidókat kizárták a párt, illetve a fasiszta tömegszervezetek tagjainak sorából. Az említett öt év alatt azonban egyetlen zsidót nem öltek meg Itáliában, nem voltak pogromok, fizikai erőszakot velük szemben néhány ritka kivételtől eltekintve nem alkalmaztak.⁴⁶

1938 nyarán már biztos tényként kellett kezelni az olasz politikában bekövetkezett változást, a zsidóellenes-antiszemita irányban történő elmozdulást. Az Itáliából érkező egyre rosszabb hírek a „*Nem hiszünk az olasz antiszemitizmusban*” című kétségbeesett terjedelmes írás megszületését eredményezte az *Egyenlőség* szerkesztőségében. Az 1938. augusztus 11-én megjelent írás az elkerülhetetlennek látszó jogfosztások ellenére így fogalmazott: „*Nem tudjuk elképzelni, nem tudjuk elhinni, hogy ilyesmi megvalósuljon olyan országban, melynek nagy uralkodója, nyomban trónra lépése után hadügyminiszterre nevezte ki a zsidó [Giuseppe-A.G.] Ottolenghi tábornokot, aki őt a turini katonai iskolában nevelte és aki őt budapesti útjára is elkísérte. A mai olasz uralkodó, aki ily módon egy zsidó hitű tábornoknak a neveltje, [Luigi-A.G.] Luzzatti személyében olasz zsidó politikust nevezett ki Itália miniszterelnökévé is és az ő uralkodása alatt volt zsidó hitű külügyminisztere és pénzügyminisztere, valamint zsidó hitű főpolgármestere Rómának. Itália mai uralkodója baráti körében még ma is igen sok zsidót találunk és csak igen rövid ideje annak, hogy az uralkodópár leányát a római főrabbi oktatta a keleti nyelvekre.*”⁴⁷ És a fasiszta vezérről a magyar zsidóság körében kialakult képpel is szöges ellentétben álltak azok a hírek, amelyek Rómából Budapestre érkeztek. Hiszen mégis Mussolini volt az „*aki 1923-ban megnyitotta az olasz egyetemek kapuit a magyar zsidó diákok előtt is, aki Páduában fogadta őket, közös fényképre levétette magát velük és vigasztaló beszédet intézett hozzájuk, melyben éppen azokkal az üldözésekkel szemben vigasztalta meg őket, melyek zsidó vallásukból s az ahhoz való ragaszkodásukból érik őket.*”⁴⁸

Szintén ezen a nyáron, néhány nappal az előbbieket megelőzően „*azon nagy megbecsülés és forró lelkesedés folytán, amely a magyar zsidóságot Itáliához és a fascizmus vezéréhez fűzi.*”⁴⁹, amely „*nemcsak abból az érdeklődésből fakadt, hogy az olasz nemzet volt az első, amely Magyarországot nemzetközi elszigeteltségéből kiragadta, hanem speciálisan magyar zsidó érzelmi forrásokból Mert Mussolini volt jóformán az egyetlen, aki a numerus clausus következtében a hazai egyetemekről kiszorult magyar zsidó diákok százait befogadta. Nevét legendás eszményi alakká avatták a padovai, a bolognai, pisai és a többi egyetemi városok diáktanyáinak szenvedő mártírjai – »a földi jószág«, »az emberi megbecsülés«* megtestesítőjeként tisztelték, akinek segítő keze akkor mutatkozott, amikor a legnagyobb szükség volt

⁴⁵ SARFATTI, Michele: *A zsidók deportálása Olaszországban, 1943-1945: a magyar zsidók sorsa.* http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/06_MicheleSarfati_Azsidok_deportalasa_Olaszországban.pdf

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ *Egyenlőség*, 1938. augusztus 11. 5.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Egyenlőség*, 1938. július 21. 5.

rá, és aki az »érdemes« pártfogását – bármilyen felekezethez tartozott is az illető – soha sem tagadta meg.”⁵⁰ az Egyenlőség hosszan szólt a fasiszta tudósok faji meghatározásairól, az „árja” olasz faj biológiai definíciójáról. A cikk hosszan sorolta Mussolini és a fasizmus érdemeit, mindazon segítséget, amelyet az olasz és magyar zsidóság Mussolininek köszönhetett. Ennek említése fontos volt, mert, „amikor Németországban a mai uralom elkezdődött a fascista Itália lett a klasszikus példája annak, hogy demokratikus parlament nélkül, tekintély-elvvel kormányzott országnak sem kell okvetlenül antiszemitának lenni, hogy az állampolgári egyenlőség nemcsak az úgynevezett demokrata államok privilégiuma.”⁵¹

„Nem bíráljuk a nyilatkozatot, de nehezen értjük meg” – szögezte le az Egyenlőség majd, több ponton is rávilágított az úgynevezett „manifesto della razza” elmentmondásaira, többek között a következőre: „Azt mondja a nyilatkozat, hogy a zsidóság soha nem asszimilálódott az olaszszággal, mert a zsidóság keleti faji elemekből tevődött össze. De hát nem keletről jött-e az a rengeteg görög, aki ellepte Dél-Itáliát s az a sok százezer arab, nem is beszélve egyéb keleti népekről, akik a római uralom alatt ott megtelepedtek? S ha az ezeréves együttélés, az európai klíma és a latin kultúra ezeket európaivá avatta, vajon nem váltak európaikká azok a zsidók is, akik máig a zsidó nemzeti állam megszűnése előtt nagy számban telepedtek meg Itália földjén? Ne legyünk pápábbak a pápánál! Ferdinand Gregorovius- ez a tiszta árja, kelet-porosz, Róma nagy történetírója, akinél jobban senki sem ismer- te az olasz betelepüléseket és népvándorlás korát – azt írta a római zsidókról, hogy ők „ Die eizigen lebenden Reste des alten Rom” „Az egyedül élő maradványai a régi Rómának”⁵² A nyilatkozat ugyan mást mond – szögezte le végezetül az írás - „de az olasz zsidóság asszimilálódott, csaknem teljesen felszívódott.”⁵³

A numerus clausus és a fasiszta Olaszország

Magyarországon az első világháborút és a forradalmakat követően országosan erős antiszemita közhangulatot a kormány az 1920. évi XXV. törvénycikkkel, vagyis a *numerus clausus*szal igyekezett „leszerelni és bizonyos mértékben kielégíteni”.⁵⁴ A „zsidó” vagy „izraelita” szavak nem fordultak elő az elfogadott törvény szövegében, de senki előtt nem volt kétséges, hogy annak legfőbb célja nem volt más, mint a magyar zsidó ifjúság diplomássá válásának korlátozása, ezáltal pedig az úgynevezett keresztény középosztályból származó ifjúság előbbre jutásának megkönnyítése volt. A magyarországi zsidó ifjúság nagy része külföldi – jelentős részben olaszországi – egyetemekre kényszerült.

Olaszország szélesre tárta egyetemeinek kapuit a tanulni vágyó magyarországi zsidó ifjúság előtt, akiket magyar és olasz kedvezmények is segítettek. Az Egyenlő-

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 140. A zsidóellenes törvényről bővebben lásd ugyanott.

ség című napilap 1922-ben alakította meg a külföldi zsidó diákkacsiót. Olaszországban pedig már 1923-ban nem kellett tandíjat fizetnie a külföldi diákoknak – addig is csak jelképes összegbe került tanulásuk –, illetve számukra nem létezett beiratkozási határidő tekintve, hogy irataikat nagy nehézségek árán tudták csak beszerezni. Giulio Rein, vagyis Rein Gyula a műszaki egyetem harmadéves vegyészmérnök hallgatója „*Hogyan bánik a fascista kormány a magyar zsidó diákokkal?*” című, a fentiekben említett *Egyenlőség* című lapban 1923 nyarán megjelent beszámolójában külön kiemelte azt a páratlan előzékenységet és udvariasságot amelyet az olasz hatóságok az idegenekkel, így a magyar zsidó ifjakkal szemben is tanúsítottak, és majd hozzátette: „... szót akarok szólni a fascizmusról és a fascisták viselkedéséről a zsidókkal szemben...a fascisták vezető emberei között számos zsidó van. Számos közéleti előkelőség, ipari, kereskedelmi vezető embere a fascizmusnak zsidó. De soha egy szó sem esik ezeknek zsidó voltáról. Minden jó hazafi felekezetre való tekintet nélkül egyenlő jogokat élvez, egyenlő terheket hord és egyenlően megvédi bántalmazás ellen bármely részről jöjjön is az.”⁵⁵

Az ezt követő években az *Egyenlőség* igyekezett minden olyan fejleményről beszámolni, amely az olaszországi zsidóság irigylésre méltó helyzetével, vagy éppen az olasz egyetemeken tanuló magyar diákok életével voltak kapcsolatban. III. Viktor Emánuel olasz király és császár magyarországi látogatásakor is szóba kerültek az olaszországi egyetemeken tanuló magyar diákok, hiszen a budapesti látogatásra érkező uralkodónak – és közvetve Mussolininek – számtalan szülő köszöntö meg az Itália biztosította lehetőséget. Köztük volt Klein Ignác erdőbényei malomtulajdonos és vegyeskereskedő, aki a következő köszönőlevelet intézte az olasz államfőhöz: „*Fogadja Felséged hódoló hálás köszönetem nyilvánítását, amiért magas rendeletével megengedte, hogy a magyar zsidó diákok tanulmányaikat befejezhessék az olasz egyetemeken. Isten éltesse Felségedet családjával sokáig és érezze magát kellemesen a mi megcsónkított hazánkban, mely rajongó szeretettel veszi körül.*”⁵⁶ Klein Ignác üdvözlő soraira nemsokára, Venci magyarországi követen keresztül nemsokára válasz is érkezett: „*Tisztelt Uram! Öfelsége a király és császár megkapta azt a hódoló sürgönyt, amelyet Ön volt szíves az ő legutolsó budapesti látogatása alkalmából hozzá intézni. Azt a megbízást kaptam, közöljem Önnel Öfelségének hálás köszönetét az Ön kedves megemlékezéséért. Kitűnő tisztelettel, Olaszország követe Venci*”⁵⁷ Tíz év alatt Bari, Bologna, Como, Firenze, Milano, Modena, Nápoly, Padova, Pavia, a főváros Róma, Siena, Torino, valamint Trieszt egyetemlein fordultak meg és szereztek diplomát magyarországi zsidó fiatalok.

Az Olaszországban tanuló magyar diákokról az első nyugtalanító hírek 1938 szeptemberében érkeztek el a magyar zsidó közvéleményhez. A numerus clausus miatt Olaszországba tanulni kényszerült magyar fiatalok sorsát mindig szívén viselő *Egyenlőség* ekkor – egy édesanyjára hivatkozva – közölte, hogy már az elmúlt tanévben, vagyis az 1937-38. évi egyetemi beiratkozásokon elutasították azokat a ma-

⁵⁵ *Egyenlőség*, 1923. július 28. 3.

⁵⁶ *Egyenlőség*, 1937. június 10. 3.

⁵⁷ Uo.

gyarországi ifjakat, akik első évfolyamokra kívántak volna beiratkozni. A már beiratkozott hallgatók tanulmányainak folytatása elé azonban ekkor nem gördítettek akadályt. Az édesanya kérte a szerkesztőséget, hogy intézzon Itália Ducéjéhez kegyelmi kérvényt, azoknak a diákoknak az érdekében, akik Mussolini jóindulata, bátorítása folytán, az ő nagylelkű támogatásával és megértésével iratkoztak be annak idején az olasz egyetemekre „...hiszen az emberiség és az érző szív jogalapján meg lehetne kegyelmezni azoknak a diákoknak, akiknek már szerzett jogaik vannak az olasz egyetemeken, akik sokévi munkát áldoztak már azért, hogy életpályájukra felkészüljenek és akiknek a karrierje törne derékban ketté, ha hirtelen lebocsájtják előttük a sorompókat”⁵⁸. Körülbelül három héttel az újság örömmel közölte a hogy „az olasz kormány semmiféle akadályt nem gördít az elé, hogy a már beiratkozott külföldi zsidó egyetemi hallgatók folytathassák tanulmányaikat és letehessék vizsgáikat. Csupán új beiratkozás és felvétel van beszüntetve az olasz egyetemeken a külföldi zsidó diákok részére.”⁵⁹, valamint egyidejűleg fejezvé ki „azt a rendületlen ragaszkodást, melyet felekezetünk Magyarország nagy barátja, az olasz miniszterelnök úr iránt érez.”⁶⁰

Befejezés

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé e – meggyőződésünk szerint kevésbé ismert és földolgozott – téma bővebb kifejtését. Ám az eddig elmondottak is nagyon fontos analógiára hívják föl a figyelmet. Arra a párhuzamra, amely a magyar zsidóság reményei, és a magyar diplomáciai vezetés várakozásai között tapasztalható a baráti Olaszország súlyával, erejével és politikai önállóságával kapcsolatban.

Az olasz zsidóság 1938-39-es tragédiája, mélységesen megdöbbenetette a magyar zsidók tömegeit. Megdöbbenésük legfájdóbb oka az a csalódás volt, amit az olasz politika a német elképzelésekhez képest történt fokozatos alárendelődésekor éreztek. A magyar diplomáciai vezetéshez hasonlóan – amely nagyon sokáig reménykedett, hogy Olaszország megálljt parancsol majd a terjeszkedő náci Németországnak – a magyar zsidóság is reménykedett abban, hogy a hitleri faji politika sosem lépi át az Alpokat: „Mert a német »mozgalmat« csírájától fogva kísérte az antiszemita burok, de a fasiszmus a legutóbbi hetekig a »minden nemzeti erőt« egyesítő római »fascies« szimbólumát követte és még néhány hónappal ezelőtt erősen tévedett volna az, aki a hivatalos fascista politikában a nemzeti egységet gyengítő antiszemitizmust tételezett volna fel.”⁶¹. A mozgalom alapítói, szervezői és hálottai között nagy számban voltak zsidók. Amikor pedig az új fasiszta rendszerrel ismerkedett Európa, példának okáért az Egyenlőség főszerkesztője úgy mutatta be Mussoliniret „mint aki diktátor léte dacára – a zsidóságnak, de különösen az olaszho-

⁵⁸ Egyenlőség, 1938. szeptember 1. 1.

⁵⁹ Egyenlőség, 1938. szeptember 22. 5.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Egyenlőség, 1938. szeptember 9. 1.

*ni egyetemekre szorult magyar zsidó ifjúságnak barátja és nagylelkű mecénása*⁶²
 Amikor pedig 1929-ben a háború után először ült össze a magyar zsidóság parlamentje *„Kormányzó Urunkon kívül csak a Ducéhez ment hódoló felirat.”*⁶³ - emlékezett a lap. Később, 1935-ben tisztelgő látogatást tett Mussolininél dr Hevesi Simon⁶⁴ budapesti főrabbi is, aki megköszönte a magyar zsidó fiatalok támogatását. Az olasz társadalomban az antiszemitizmus elutasítása – különösen a fiatalok körében – mindig is együtt járt egyfajta németellenességgel. Olaszország azonban ekkorra már minden kérdésben – így az antiszemita politika tekintetében – alárendelődt a Németországnak. Italo Balbo, aki líbiai kormányzósága idején is kifejezetten jó kapcsolatot ápolt a helyi zsidósággal nem is tett lakatott szájára: *„Mussolini Németország cipőjét tisztítja.”*⁶⁵ 1939 januárjára pedig már szerte Itáliában az a mondas járta, miszerint *„Jobb volt, mikor Mussolini parancsolt.”*⁶⁶

---

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Hevesi 1905-től volt rabbija, 1927-től főrabbi a Pesti Izraelita Hitközségnek, 1943-ban bekövetkezett haláláig a magyar-zsidó kulturális élet vezető személyisége. Ő volt, aki szentesítette Faludy György szüleinek esküvőjét 1909-ben a Dohány utcai zsinagógában.

⁶⁵ INNOCENTI, Marco: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Mursia, 2012. 150.

⁶⁶ BOTTAI, Giuseppe: *Diario 1935-1944* (a cura di Giordano Bruno Guerri). BUR Storia, Milano, 2006. 140.

